

עליות "הנרחים היחידים"

לכירור קשיי העליה במשך ארבעים דורות, ד"א ש' – ה"א ת"ר
הרב יוסף ברמסון

ההתעכבות מעליה מתוך אונם

לסקירה שלפנינו שתי מגמות שהן אחת. ראשית כל, לנסות ולברר כיצד קרה שמאז היציאה לגלות במהלך תקופת האמוראים לא ראינו עליה גדולה לארץ, שנשארה בשממותה עד העת החדשה, כאלף וחמש מאות שנה. המגמה השניה היא לבדוק על אילו קשיים הצטרכו להתגבר אותם "יחידים יחידים"¹ שבכל זאת העזו לעלות, ומה היו הפתרונות לאותם מכשולים. על השאלה איך קרה שבמשך דורות רבים חיו רבבות בית ישראל בתפוצות בלי להתאמץ לעלות לא"י ולחזור ולהאחז בה, השיב מרן הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל במשל הבא:² "דבר זה דומה למה שקרה כמה פעמים ברוסיה כשהגיעו לפני חג הסוכות ולא הגיעו ארבעה מינים. מה לעשות? אין מה לעשות, "לא מצא אתרוג, לא יביא פריש, ולא רימון ולא דבר אחר".³ היינו במצב של אונם, ולכן לא יכלנו לקיים את המצווה דורות רבים.

בסקירה זאת נבדוק את הנתונים שיצרו את האונם הזה, שהוליד לא רק למצב של "גלינו מארצנו" אלא אף להתרחקות, "נתרחקנו מעל אדמתנו" במובנים רבים. תחושת המרחק, גם מבחינה נפשית, פסיכולוגית וגם מבחינת הנתונים בשטח יצרו את שהייתנו הקבועה, המעוגנת כמעט, בתפוצות. אף נציין פתרונות שונים לבעיות, שלפחות הקלו על המצוקה של העולים. אך למרות הקשיים האדירים, הבטחוניים והכלכליים על כל בחינותיהם, ואף הרתיעה מפני חששות רוחניים, תורניים, לא פסק זרם העולים שלא מצאו מנוח על אדמת נכר ושבו למקור החיים, לארץ חמדה.

1. לשון הראי"ה קוק זצ"ל, הקדמתו לשבת הארץ, ע' יב.
2. מובא בשיחות הרצ"י בעריכת הרב שלמה אבינר, החוברת: "מצות ישוב א"י", ע' 8.
3. סוכה לא, ע"א.

סקירה תמציתית על העליות

מצות ישוב א"י בשלמותה מחייבת גם את כיבוש הארץ "שנצטוונו לרשת הארץ", "נצטוונו בכבוש בכל הדורות", "מצות עשה לדורות, מתחייב כל אחד ממנו ואפילו בזמן הגלות"⁴.

בענין ההגדרות האלו של המצוה לפי הרמב"ן אומר מרן הרצ"י זצ"ל כי במצב הגלות, "במצבים של אונס מתוך כל מציאותינו הגלותית הנפשית והמעשית ומתוך שלטונות הגויים שהוקמו בגזרתה בארצנו, שעל ידם ניטלה מאתנו כל עיקר האפשרות של קיומה של מצוה חמורה זו בשלמותה"⁵.

בשלמותה לא יכולנו לקיימה במשך יותר מארבעים דורות, ד"א ש-ה"א ת"ש בהעדר כיבוש ושלטון יהודי. אבל חלק מהמצוה, דהיינו העליה לא"י והישיבה בה, קיימו רבים וטובים, בהתמדה ובעקשנות.

נתיחס כאן לדורות מימי הגאונים ועד תקופת העליות של תלמידי הבעש"ט והגר"א, עד זמן "קול התור נשמע בארצינו", ה"א ת"ר.

מהתקופה הראשונה ידועה במיוחד עלייתו של רב אחא דשבחא, בעל "השאלתות", הספר הראשון, שמחברו ידוע לנו, אחרי זמן סידור התלמוד. אך ידועות גם שש שנות שהיתו של רב סעדיה גאון בארץ, כנראה מתוך מגמה לשבת בארץ הקודש. (4675-4681).

בימי הראשונים שמענו על עליותיהם של ר' יהודה הלוי, הרמב"ם 4925 - 4926, הר"ש משאנץ ושאר בעלי התוספות, כשלוש מאות במספר.

"בשנת קע"א (הכוונה לד"א תקע"א, 4971) העיר השם רבני צרפת ורבני אנגלאטירא ללכת לתוך ירושלים והיו יותר משלוש מאות. וכבדם המלך כבוד גדול ויבנו להם שם בתי כנסיות ומדרשות."⁶

כששים שנה מאוחר יותר עולה ר' יחיאל מפאריס, מגדולי הדור, ואחריו הרמב"ן, שניהם בגיל זקנה מופלג. למרות הקשיים המרובים עשו את דרכם ארצה והוכיחו את אהבתם לארץ הקודש.

מימי המעבר ידוע על ר' עובדיה מברטינורא שעלה בסוף ימי הממלוכים, ח"א רמ"ח, ואחריו חכמי צפת, ובראשם מרן הבית יוסף, הרדב"ז, ר' בצלאל אשכנזי, וכן גדול המקובלים, הארי ז"ל.

בין הבולטים בתקופת האחרונים היה השל"ה הקדוש, שאחרי שכיחן בערים הגדולות שבאשכנז ולבסוף בפראג, עלה לא"י וסיים בה את חיבורו האדיר. נזכיר עוד את ר' חזקיה דאסילוא, בעל ה"פרי חדש", ר' יהודה החסיד, ר' חיים אבואלעפיה

4. ציטוטים מדברי הרמב"ן, מובא בלגטימיות ישראל, ח"א ע' 117.

5. שם, דברי מרן הרצ"י.

6. שבט יהודה, הוצאת ע. שוחט ע' קמ"ז. דיון מפורט בעליתם ב"ימות עולם", העליות ממזרח וממערב, ליוסף ברמסון, עמ' 45-37.

מאיזמיר, ר' חיים עטר ממרוקו, הרמח"ל מאיטליה-הולנד, ובסוף ר' שלמה מזרחי שרעבי, הרש"ש, שעלה מתימן.

לבסוף תכלול הסקירה הערות מימי עליותיהם של ר' אברהם גרשון מקיטוב גיסו של הבעש"ט, ואף מנסיון עליתו של הבעש"ט שהגיע עד איסטנבול.

מעליותיהם של תלמידי הבעש"ט ובמקביל להם תלמיד הגר"א ר' עזריאל, ואח"כ עליותיהם של חברות הפרושים, נלמד על כמה מהבעיות שהכבידו על עולים אלו שפתחו שערים והכינו את היסודות לעליות החדשות, בתקופת אתחלתא דגאולה.

תחושת הניתוק כעיכוב נפשי

יש להתפעל מהחזיון המופלא של עליותיהם של ה"נידחים יחידים"¹ במשך הדורות. עם זאת עלינו להודות שהיו אלה המועטים, חשובים מבחינת מעמדם התורני והציבורי, אך מעטים מבחינה כמותית. "לא אכשר דרא", כי בנוסף להעדר האפשרות הסבירה להתקיים פיזית בארץ לא חשו בצורך לעלות וזאת מתוך תחושת ניתוק בין היהדות בגולה לבין ארץ האבות.

נשאל: מה היתה תחושתו של היהודי הפשוט, התמים, כשקרא בתורה את סיפורי האבות, ואת צווי התורה על שמירת התורה ומצוותיה בארץ דווקא? האם לא התעורר לאהבת א"י כשלמד בפרק האחרון בכתובות, "הכל מעלים לא"י",⁷ וכדומה? האם לא נרקמה מערכת מחייבת של הגשמה אישית, למימוש הדרישה לחיות בארץ, לעלות, ויהי מה?

נשיב כאן בדברי סופר יר"ש מימי העליה השניה הקובע כי לא היה בין סיפורי יוסף ומגילת רות ובין המציאות בא"י כל קשר, "כצלילים ערבים נוגים מימים אשר נגזו – חלפו, ודבר אין להם עם חיינו אנו, עם עסקינו אנו".⁸

תחושת הניתוק בין המציאות של ימי המקרא וימי הזוהר בימי הבית השני לבין התפוצות, מנעה תרגום הרגשות של חיבת א"י לשפה מעשית של עליה, של סגירת הלימוד והשקידה על דף גמרא למען העליה ארצה, וזאת "מתוך כל מציאותנו הגלותית הנפשית והמעשית"⁹

"מיום שחרב בית המקדש, אין לו להקב"ה אלא ד' אמות של הלכה בלבד"¹⁰, היה הביטוי התמציתי בו ביטאו חכמים את התמורה בערכים המקודשים לאומה. כך קרה שאצל רבים, הרוב, חדלה האופציה של עליה ארצה להתקיים כאפשרות ריאלית, מחייבת.

7. כתובות קי, ע"ב.

8. ר' בנימין, משפחות סופרים, ע' 3.

9. לנתיבות ישראל, א, ע' 117.

10. ברכות ת, ע"א.

ואם באו ואמרו: "מצוה"! הרי היה כבר מי שהצביע על "סוד השבועה"¹¹ ועל "כל העולה מבבל לא"י עובר על מצות עשה"¹².

מכשולים רוחניים

גם מי שהתגבר על הספקות הללו והסתמך על מי שראה את מצוות העליה כמצווה קבועה שלא זזה ממקומה, "כי הישוב והישיבה של א"י היא מצווה קבועה של תורה, הוא גם כן ידוע ופשוט לכל בן תורה"¹³ הצטרך להתמודד עם בעיות רוחניות אחרות, שצצו מדי פעם ופעם. כל דור ודור – ובעיותיו הייחודיות.

ידוע לנו על מעמדם האיתן של 'הקראים' בארץ, מימי רב סעדיה גאון ועד ימי הרמב"ם ואף לאחר מכן. מכאן שאי אפשר היה להתעלם מהסכנה הרוחנית שריחפה על מי שהתמסר לקיומה של מצות העליה.

היה אפוא ממה לחשוש, בין ממה שציפה לו בקביעת ישובו בין הקראים או בקרבתם וכן ממה שהיה עלול להתגלגל מהשפעתם על בניו – צאצאיו.

הדים לסכנה של מיעוט תורה בארץ שומעים מתשובה שהשיב מהר"ם מרוטנבורג: "ושאלת אם שמעתי למה ציוו הגדולים לבניהם לחזור: כמדומה אני לפי שאין שם מרחמים כלל וגם אין יכולים לעסוק בתורה מחמת שצריכים לטרוח אחר מזונות, גם מתוך שאין שם תורה, אינם בקיאים בדקדוקי מצוות כמדומה אני שכך שמעתי מבניהם."¹⁴

וכיוצא בזה תקופת ר' יעקב חאגיז ור' חזקיה דאסילוא, בעל "הפרי חדש", כאשר השבתאים נשאו ראש ושוב היתה סכנה ברורה של השפעה מאותה כת שסטתה ממסורת האבות.

ולהמחשת הנושא: וכי לא דברו על אלו בימי העליה השנייה שישבו שבעה בליטא כשנודע להם שבנם הגשים את החלטתו לעלות ארצה, לבנות ולהבנות בה?

התחלפות השלטונות כמשך הדורות

בפרק זה נתיחס לדברי מרן זצ"ל בקשר למצבים "של אונס – בעקבות שלטונות

11. שיהש"ר, סוף פרשה ב', ע"ע בירורים בענין "שלא יעלו כחומה" להרב שלמה אבינר, נועם כרך ב'.

12. שבת, מא, ע"א.

13. לנתיבות ישראל א, ע' 116.

14. שו"ת ד"ב, ע' 187 ס' עט, מובא בבעלי התוספות לפרופ' א"א אורבך ע' 541. ועיין על עליתו של מהר"ם מרוטנבורג, בס' העליות ממזרח וממערב, לי. ברמסון, ע' 54-55.

הגויים שהוקמו בגזרתה – של הגלות – בארצנו¹⁵.

אין ספק שהמצב המדיני בארץ השתקף יפה בסדרי הבטחון. או ביתר דיוק: בהעדר־ביטחון. כמשך אלף ושלוש מאות שנה, מאז ימי הגאונים ועד התחלת העליות החסידים והפרושים, עבר השלטון עשרות פעמים מיד ליד, ובד"כ בצורה אלימה, שהשלכותיה הורגשו "יפה" באוכלוסיה המקומית.

ישבנו בצילן של מלכויות הביזנטים, המוסלמים, הצלבנים, הממלוכים ובסוף תחת העותומאנים. אולם המעברים השלטוניים האלו לא היו חד־פעמיים, אלא פעמים רבות עבר השלטון מהאחד לשני כגון מהמוסלמים לצלבנים, מהם שוב לידי המוסלמים וחוזר חלילה כמה פעמים.

יש והארץ עברה מהשליטה של עם אחד לעם שני, חמש פעמים בדור אחד. כך קרה שהצלבנים, ובראשם פרידריך השני, נטלו את ירושלים ב־4989 מידי המוסלמים, יורשיו של צאלח א־דין. החואריזמיים כבשוה 5004 ועליהם התגברו המונגולים שאחרי שנתיים נוצחו ע"י הממלוכים שהתבססו במצרים, 5020.

יש אפוא להדגיש שלא רק מדובר במעבר משליט לשליט במסגרת בית מלכות אחד, אלא בהתעצמות בין בתי מלוכה שונים ויתרה מזאת, בין ראשי עם אחד לעם שני, כאשר כל עם מיצג תרבות השונה בתכלית השינוי מזאת של אויבו. בקיצור, אין מילים כדי לתאר את הסבל שעבר על כלל הישוב ובפרט על המיעוט הקטן שבידי הישוב היהודי, במהלך ובעקבות הכיבושים והמלחמות. התוצאה היתה ברורה. כמעט ולא נותר שריד ופליט לשארית ישראל.

והנה דוגמאות מספר: כאשר כבשו הביזנטים את ירושלים מידי הפרסים ששלטו בתקופה קצרה, 4374–4388, היה מרחץ דמים בתושבי ירושלים.

ושוב, כשנכבשה ירושלים ע"י הצלבנים, ד"א תתנ"ט, ובראשם גוטפריד־דה־בוואן, הושמדה כל האוכלוסיה היהודית בדם קר. וכך מובא באגרת מבן התקופה ששהה באזור, שנתגלתה מ"הגניזה" הקאהירית: "ועלו הפראנקים והרגו כל מי שהיה בתוכה מישמעאל ומישראל ונאסרו מועטים שנותרו מן ההרוגים, ומהם מי שנפדה, ומהם מי שעדיין במאסרם עד עכשיו בכל קצוות הארץ"¹⁶.

כאשר התקרבו העותומאנים בשנת ה"א רע"ז לצפון הארץ, פגעו דוקא החילות הנסוגים, שעזבו את צפת, הממלוכים, ביהודים והותירו אותם ערומים כביום היוולדם.

השפלות וסבל תחת שלטון העותומאנים

ארבע מאות שנות שלטונם של העותומאנים, רע"ז – תרע"ז הביאו למשטר פחות או

15. לנתיבות ישראל, ח"א, ע' 117.

16. פורסם ע"י ש. גויטיין ומובא ב"בצלן של מלכויות" מאת מ. איש שלום, ע' 232.

יותר קבוע. אולם גם לגביו יש להעיר כמה דברים יסודיים. ראשית כל, זכויות המיעוטים, וביניהן אלו של היהודים, היו מבוססות על מערכת מדינית-משפטית המכונה "תנאי-עומר". תמורת תשלום מס משפיל, מס גולגולת, ניתנה למיעוטים הגנה לגופם ולרכושם, אך זאת בהקשר להתחייבויות קשות, ביניהן החיוב לשנות את הלבוש לפי תכתיב המוסלמים, הימנעות מרכיבה על סוסים וחגירת חרב. בפרטים שונים היתה מגמה ברורה להשפיל אותנו, ואמנם רבים הם התאורים של התיירים המציינים את הדיכוי וההשפלה שהיתה ניכרת בחיי היהודים בארצות האיסלם, וא"י בתוכן.

שנית, המרחק הרב של מרכז השלטון בקושטא מהנעשה בארץ איפשר לשליטים המקומיים לפעול לפי שרירות לבם ואף בעריצות כלפי נתיניהם. נדגים זאת בכמה ארועים ידועים: בהגיע הרדב"ז לירושלים ממצרים נודע למושל כי החכם הוא עשיר מופלג. די היה במידע זה כדי להטיל עליו מסים כבדים ביותר, דבר שהביא ליציאתו מהירה של הרדב"ז מהעיר. דוגמא טובה יש להביא מימי שבתו של השל"ה הקדוש, ר' ישעיהו הורוביץ, בירושלים. גם אז רצה השליט העריץ אבן פרוך לנצל את עושרו של הרב למען קופתו, זרק בנס ניצל השל"ה ע"י יציאתו לטבריה. ועוד שתי דוגמאות מתקופה מאוחרת יותר: עבדאללה, שליטה של עכו בימי מצור נפוליאון, מוציא את יועצו היהודי, ר' חיים פרחי, להורג על לא-עוול בכפו. וכן מסופר כי הרב ר' מנחם מנדל משקלוב, מבחירי התלמידים של הגר"א נזרק לבית-סוהר, כשכל מגמתו של המושל להוציא סכום ענק מהיהודים ע"י פדיון רבם.

תוצאה אחרת מהמרחק הרב של ראשי השלטון מהארץ היתה האפשרות למרידות. בדרך כלל הביא כל מרד גם לפגיעות באוכלוסיה המקומית, והזדמנות למורד לחרוג מהמקובלות. אבל היו מקרים שדוקא המורדים היטיבו עם היהודים. נזכיר את מרידתו של השיך הבדואי דאהר אל-עמר שהזמין את ר' חיים אבואלעפיה, שאמנם בא ופעל לשיקומה של טבריה. פרשה מרתקת היא נסיונו של השלטון המרכזי להחזיר לעצמו את הבעלות על טבריה, אך עמידתו האיתנה של השייך, בעידוד הרב הקשיש, מנעה את נפילת העיר.

ידועה גם מרידת מוחמד פחה ובנו איברהים פחה – תקצ"ב-צ"ז, שהביאה להתפתחות חיובית לארץ. אך בימי שלטונם הקצר היה שוב מרד, מרד הדרוזים, שהביא להרג רב וסבל לישוב היהודי המתחדש בגליל ובירושלים. וכך מסופר ביומנו של אליעזר הלוי, מי שהיה מזכירו של מונטיפיורי: "...כי באו עלינו חמישה דרוזים חמושים בקנה רובה, בסכינים, בקרדומות, ובמקלי יד, ויכו אותנו על האברים הרכים בגוף האדם, ויפצעו אותנו פצעים קלים עד שפוך דם עלינו, ואחרי כן גרשו אותנו החוצה, ועד אלף פעמים השיבו צור חרבם על לב כל אחד ממנו, לאכופ אותנו להודות על המקום אשר בו אוצרותינו טמונים..."¹⁷

השלכה אחרת של השלטון העותמאני החלש היתה בחוסר ביטחון פנימי, הן בעיר והן בדרכים. הארץ שרצה שודדים והשלטונות לא טרחו לטפל בהם. עובדה היא שבזמן

שלטונו של דאהר בגליל תמה פגיעתם הרעה בזכות פעלו הנמרץ של השלטון: "כל הדרכים שהיו מסוכנים מאז ומקדם שלא היה אפשר ללכת בהם כי אם ע"י חבורת חמשים פרשים מזויינים מפחד האורבים והליסטים, ובזמן השייך, נחה, שקטה הארץ... כי הטיל אימה יתרה על אורבי דרך..."¹⁸

אך המושלים העותומאנים הסתפקו בגביית מיסים, הטלת תשלומים ונטילת שוחד, וכך סבלו בארץ גם במשך ארבע מאות השנים האלו משלטון שהפקיר את חייהם ורכושם של הנתינים. אף בתוך העיר, בין החומות, לא היתה כל הגנה בטוחה בפני שודדים וגנבים. כך ציינו כי לבית הכנסת הקטן מיסודו של ר' חיים עטר, בעל ה"אור החיים" הקדוש, היה יתרון גדול. הוא התנשא בקומה השניה ורק אחרי שעברו שתי חצרות נתאפשר להגיע למדרגות שהוליכו למקום התפילה, וכל זה היה חשוב לצרכי בטחון. "כי היא נעלמה מן העין ואין שטן ואין פגע רע".¹⁹

הקשיים בתכנון המסע והסכנה בדרכים

אף אם גמלה בלב ההחלטה הנועזת לעלות למרות הכל, היה צורך להתגבר על כמה בעיות יסודיות ערב היציאה.

לבד מן הצורך להכין סכום רציני להוצאות הדרך, היה גם הכרח לחשוב על דרכי מימון עבור התקופה הראשונה בארץ, עד שיזכה להתפרנס בצורה סבירה. אף היה צריך לשקול באיזה סוג של מטבעות להעזר, כי ודאי היה ספק, למשל, אם היו המטבעות של מזרח אירופה בעלות ערך גם בארץ ישראל.

ומהכלל אל הפרט: מסופר על רמב"ן שהכין "עורף כספי" בעת עלייתו, על ידי קביעת קופות לגביה כספית עבור יושבי א"י, שתחילה נקראו קופות הרמב"ן, ואח"כ, במשך הדורות נקראו ע"ש ר' מאיר בעל הנס, רמבע"ן.²⁰

השל"ה באגרתו לקרוביו מספר על בעית המטבעות אותם לקח אתו, ומציע לאלו שיבואו בעקבותיו להכין כפלים בבגדיהם ע"מ להסתיר את המטבעות לכל מקרה לא נעים. "ויתפרו אותם בבגדיהם".²¹ מהשל"ה שומעים גם על הקושי הנורא בפרידה מהמשפחה. ר' ישעי' הורוויץ אף נמנע מלגלות לבנו ר' שבתאי – שיודע בעתיד כבעל "שפע טל" – את דבר עליתו. "כי כוונתו היתה להעלים ממני יציאתו, כי נפשי היתה קשורה בנפשו..."²² ה"אור החיים" הכין באיטליה קבוצה של נדבנים, שהתחייבו להחזיק את "מדרש כנסת ישראל", אותה ישיבה שהתכוין ר' חיים עטר ליסד בארץ.

18. זכרונות א"י מאת א. יערי, ע' 74.

19. אגרות א"י לא. יערי ע' 268 וע"ע העליות ממזרח ומערב י. ברמסון, ע' 104-105.

20. לחקר שמות וכינויים, לרב ראובן מרגליות, ע' כה.

21. אגרות א"י לא. יערי, ע' 215.

22. מהקדמת בנו ל"ווי עמודים" מודפס בסוף השל"ה.

בזכות אותם נדבנים הצליח גם להתחמק מדרישתו של ר' חיים אבואלעפיה שתיישב בטבריה, כי הודיע לו שהתחייב למיסדי הישיבה להושיבה דווקא בירושלים. כך גם פעל ר' יהודה החסיד כשעשתה שיירתו דרכה במרכז ודרום אירופה. הוא ארגן תורמים רבים וקבועים למען קבוצתו וההתיישבות המחודשת בירושלים. אין צורך להרבות בדוגמאות, כי היה ברור שרק מימון המסעות ע"י גורמים רבים וסיוע ציבורי רחב לנסיונות ההתיישבות מסוגלים להביא להצלחת הפעילות. בעיות אחרות שצצו היו בחירת צירי תנועה לארץ ישראל, ואמצעי התחבורה. בעלי התוספות, כשלוש מאות מהם נעו מצרפת ואנגליה, התפלגו לשתי זרועות. רובם התקדמו דרך הים ומיעוטם דרך היבשה, דהיינו דרך צפון אפריקה: מצרים וסיני. על מצבם הקשה של האחרונים ניתן כנראה לשמוע מקטע שנמצא בגניזה והלקוח מאיגרת של חזן אחד לחברו: "...הגיעו אלינו שבעה מהרבנים תלמידי חכמים גדולים, ונלווים אליהם מאה נפש, גברים, נשים וטף, מבקשי לחם, כאילו אין קבצנים אצלנו בעיר..."²³

כידוע הגיעו רובם של העולים דרך הים. ובדרך כלל היתה עדיפות לשירות של הספינות שבאו מוינציה. אך בגלל קנאות נוצרית מנעו סוחריו וינציה במשך תקופה ממושכת מהיהודים את השימוש בקו ימי זה. מר' עובדיה מברטנורא אנו שומעים על צערו שהצטרך לנסוע קרוב לשנתיים (!!) כדי להגיע מאיטליה לא"י. וכל זה מתוך חוסר ידע כי כבר באותו זמן איפשרו חובלי וינציה גם ליהודים להעזר בספינותיהם, שעבורן היה זה מבצע של כמה שבועות בלבד.

על ר' נחמן מברסלב שומעים שהיה הראשון שבחר בקו הימי בדרכו מרוסיה דרומה, ע"י השימוש בשירות האניות בים השחור, ובזה קיצר את המסע לא"י בצורה ניכרת. גם מי שהגיע לפני כמאתיים שנה לאיסטנבול היה חייב להאזר בסבלנות רבה כדי להפליג ארצה, כי רק פעם אחת בשנה הדרימה אניה משם במטרה לרדת לנמליה של א"י. וכך מספרים: "...לפי שהוצרכנו להמתין על ספינה ששוכרין הקהל של סטאמבול בכל שנה שכל ספרדי ירא ה' ויכולת בידו הולך לא"י פעם אחת בימי חייו, ומסכב והולך לקברי אבותינו על הצדיקים ועל החסידים, וגם הנשים מהלכין ומסבבין ומוסרים עצמם בכל נפשם ובכל מאדם"²³. אמנם היו אפשרויות אחרות, כגון הפלגה לאלכסנדריה ומשם דרך היבשה – סיני – לארץ, אבל מי שרצה בשירות הישיר היה צריך לחכות לאותה ספינה מיוחדת. ברור שכל מסע ימי היה צפוי לסכנה חמורה, הן בגלל המבנה הפרימיטיבי של האניות, המחסור במי השתייה, "והיה להם סכנה גדולה מהצימאון יותר מכל הסכנות"²⁴ והן בגלל שודדי הים והמלחמות שמדי פעם היו באזור – ואף באו לידי ביטוי על הים.

23. ש. גויטיין, הישוב בא"י בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ע' 340.

23. מסעות א"י, ע' 391.

24. מסעות א"י, ע' 487, במסעו של ר' נחמן מברסלב.

25. ספר הקבלה לראב"ד.

דוגמא קלאסית לפעילות עוינת בים היא הסיפור על השבויים, ר' משה, ר' חנוך, ר' חושיאל ור' שמריה שגלקחו בשבי בסוף ימי הגאונים, ונמכרו בצפון אפריקה וספרד.²⁵ הרמב"ם רומז על הניסים שנעשו לו בדרכו לארץ, ועל רקע זה קבע את יום עלייתו כיום זכרון לו ולדורות שלאחוריו.²⁶ בתאור מרתק מספר רע"ב על מסעו הימי, ועל ספינתו שחישבה להישבר. דוקא בסוף הדרך, בסמוך לחוף אלכסנדריה היתה האניה בסכנה גדולה של טביעה, ובנס ניצלו.²⁷

אף הדרך היבשתית היתה מסוכנת. בתאורו של ר' שלמה עדני, בעל "מלאכת שלמה", שעלה בזמנו של ר' יוסף קארו מתימן, הוא מציין כי בדרך מתה אמו.²⁸ מכל זה מובן מה שכתבו בעלי התוספות כי חיוב העליה לא"י "אינו נוהג בזמן הזה, דאיכא סכנת דרכים".²⁹ וקשה להתעלם מכך, גם כשיודעים שכשליש מאנשיו של ר' יהודה החסיד נכרעה נפטרו בדרכם ארצה, כחמש מאות מתוך אלף וחמש מאות החסידים שכללה שיירתו ברגעי שיא.

כך יש לבאר את כוונת מרן רצ"ל זצ"ל שמדבר על האונס מתוך המצב המעשי של הגלות, כי מבחינה מעשית היה קשה ביותר לעשות את הצעד הגדול של יציאה מהגלות אל חוף המבטחים של ארץ האבות.

מחבלי קליטה: בעית השיכון

במסגרת סקירתנו לא נוכל לעמוד על כל ההבטים של קליטת העולים וקשיי האחזותם בשלבים הראשונים. רק נצביע על כמה וכמה בעיות בולטות עמהן הצטרכו להתמודד. בעיות דיוור, פרנסה, תברואה ועוד עמדו בראש סולם הצרכים המידיים כפי שנפרט להלן.

קושי יסודי היה נעוץ באיסור לבנות בתים חדשים, ואף אם התמוטט בית מאיזו סיבה, לא נתנה רשות לבנותו מחדש.³⁰ הפתרון לשיכון עבור העולה היה בד"כ בשכירת דירה מישמעאלים ואם נתמזל מזלו הצליח לשכור בית מיהודי, אך זה היה נדיר. כאשר שכר מהערבי היה ודאי יתרון למי שהספיק לודא כי הישמעאל "גוי שאינו מעליל עלילות".¹

בין אלו שהבינו שאין לארגן עליה לציבור ללא הכנת מגורים היה ר' יהודה החסיד. במשא ומתן מוקדם דאג לבניית ארבעים דירות לבני חברתו. מותו החטוף, חמשה ימים

26. מובא בסוף ספר חרדים לר"א אזקרי מצות התשובה, סוף פ"ג.

27. אגרות א"י, ע' 113.

28. בהקדמתו ל"מלאכת שלמה" על המשנה.

29. כתובות ק"י, ע"ב, ד"ה הוא אומר, אך עיין גם בספר מעפר קומי, לקדוש ר' צבי גלאט הי"ד, ע' מט-נא.

30. אגרות א"י 130.

31. אגרות א"י 268.

אחרי עליתו, תס"א,³² הותיר את אנשיו ללא מנהיגות וללא סיכויים טובים להצליח במשימתם הקשה. על כל פנים היה כאן נסיון ראשון ורציני להתמודד עם בעית הדיור בצורה יעילה וציבורית.

איסור השלטונות במשך הדורות, גם בימי הצלבנים וכן תחת שלטון האיסלאם, עד זמן מונטפיורי, לבנות בתי כנסת חדשים הכביד ביותר על מציאת מקום תפילה לעולים. שלילת זכות אלמנטרית זאת היתה גם מעוגנת "בתנאי עומר". מכאן ניתן להבין את שמחתו של הרמב"ן כאשר הצליח לאתר את המבנה שהיה לו לבית כנסת ואשר יסודותיו ידועים לנו עד היום. יתרה מזאת, לסביבתו של אותו בית כנסת היתה למשך הדורות הסטוריה נכבדה להאחזותנו בירושלים, כנודע.

ר' חיים עטר התקשה למצוא לו ולבאים אתו מקום לתפילה וללימוד. כאשר הצליח לקבוע את בית מדרשו בחצרו של בעל "משנת חסידים", ר' עמנואל ריקי, הביע את שמחתו, כי למרות שהמקום היה צר ולא מתאים ביותר, ראה בו פתרון לטווח קצר, שישמש אותו "עד אמצא מקום לה' בריווח לחכמים וגם לתלמידים".³¹ אף תלמידי הגר"א השתמשו במבנה קטן זה בשנותיהם הראשונות בירושלים. כל זה מוכיח עד כמה היה קשה למצוא מקום תפילה, אולם גם בזה הוכיחו העולים את נכונותם להסתפקות במועט.

בעיות קיום ראשוניות

יש לחלק את בעיות הקיום לאחר העליה ארצה באותם ימים לשלושה נושאים, כל אחד נכבד לעצמו: א. השגת האשראי עד שנוצר מקור פרנסה קבוע ומסודר. ב. המזון. ג. בעיות תברואה מקומיות.

כבר הבאנו שהיו בין העולים שהקדימו לארגן מקורות פרנסה עוד לפני עלייתם. הזכרנו את רמב"ן, ר' יהודה החסיד ור' חיים עטר. נוסף ונציין כי אותו עשיר שמימן את מסעו של הבעש"ט לארץ, הציע גם לשלוח לו מעות בכל שנה לפרנסתו, אך הבעל שם טוב דחה את הצעתו: "כי אינו חושש על פרנסתו, כי העיקר שיזכה להיות שם באה"ק".³³ ואמנם, יש השערה כי הבעש"ט כבר ניקלע לקשיי מימון בהגיעו לאיסטנבול, ולכן נבצר ממנו להמשיך לארץ הקודש, אליה כידוע לא הגיע. אבל תלמידי הבעש"ט שעלו זכו לסיוע רציני מהעורף, ובין אלו שהגדילו בפעילותם היה בעל התניא. אחרי נסיון עליתו שנקטע באמצע, מסיבה לא ברורה, התאמץ מאוד לסייע לחבריו שהצליחו לעלות, ר' מנחם מנדל מויטבסק ור' אברהם הכהן מקאליסק והנילווים אליהם.

32. מסעות א"י לא. יערי, ע' 328.

33. שבחי הבעש"ט, ע' קלג, ומובא בסיפורת החסידית מאת גדליה נגאל, ע' 284.

גם תלמידי הגר"א הכינו תשתית רחבה בתפוצות לסייע לפרושים שעלו, ובראשם ר' מנחם מנדל ור' ישראל משקלוב. מהראוי לציין שעליותיהם היו על פי חזון הגר"א ועל פי הדרכתו הישירה של ר' חיים מוולוז'ין שאף נשא בעול של ארגון התמיכה הכספית באזור ליטא.

באשר לבעית המזון יש להצביע על שני צדדי העניין. כידוע, ארץ ישראל טובה ורחבה ומשופעת בפירות טובים. כל זה אמור בשנים כתיקונן. לא כן בימי גלותנו. רע"ב מספר בבואו לירושלים בשנת ה"א רמ"ח: "...ורבים מבני ישראל מתו ברעב, כי יום או יומיים לפני מותם שאלו לחם, ופורש אין להם, וממחרת היו נמצאים מתים בבתיהם. ורבים אכלו את עשב השדה... ונשאר פה היום רב אשכנזי לבדו... וששה חדשים עמד שלא טעם טעם לחם אלא משבת לשבת ומאכלו היה ראשי לפחות ופסולת של חרובין, לאחר שהוציאו מהם הדבש.³⁴ בשנות בצורת סבלו כולם ובראשם החדשים, אלה שבאו מעבר לים.

בתאוריהם של העולים נתקלים אנו גם בפרשיות של סבל רב בעקבות בצורת, שלעתים השפיעה במשך שנים על המצב בארץ. כך בימי ר' בצלאל אשכנזי בעל "השיטה המקובצת" אשר נדרש בזקנותו לצאת לחו"ל, בעקבות העוני המחריד בירושלים. גם תלמידי הגר"א מספרים על בצורת קשה שהעיקה על תושבי ירושלים. בעיה נוספת היתה מיעוט מקורות המים לשתייה, במיוחד בסוף ימי הקיץ. כך יש באגרתו של רא"ג מקיטוב לגיסו, הבעל שם טוב, תאור נוגע ללב על הבורות הריקים בירושלים שרק בתחתיותיהם נשאר עוד נוזל מזוהם.

ומכאן לבעיות התברואה: ברור שאותם בורות עם הרפש שנותר בקרקעיותיהם גרמו להתפרצות מחלות ומגיפות. ואמנם מקשר רע"ג מקיטוב בין המגיפה שפרצה בירושלים ובערים אחרות לבין העדר מים נקיים וראויים לשתייה. "מפני ששותים בסוף הקיץ מים מעופשים, שהמי גשמים מגיעים לתחתית הבור, שם הוא כל זהומת המים...³⁵ בכלל יש להדגיש שרבים הם התאורים על מגיפות שפגעו באוכלוסיה בארץ. כך נוהר ר' חיים עטר בהגיעו לארץ מלנסוע ישר לירושלים כי נודע לו על מגיפה שפרצה שם, ולכן השתהה בעכו.

כידוע נפטר ר' משה חיים לוצ'טו, הוא וכל משפחתו בגלל מגיפה שפרצה בעכו בשנת תק"ז. מהראוי להדגיש כי הרמח"ל מחבר מסילת הישרים הוציא לפועל את שאיפתו לעלות לא"י, אך כאמור, זכה לישיב כאן רק זמן קצר.

אין להתפלא אפוא שרבים רבים מהעולים נפלו למשכב, חלקם אף בימים הראשונים לעליתם, כמו ר' יהודה החסיד. וכך מספר ר' ישראל משקלוב שרבים מבני משפחתו מתו ממגפות, זה אחר זה. יש לקבוע כי רבים מהעולים נפטרו אף בגיל העמידה, בסביבות הארבעים, זמן סמוך לעליתם: האר"י ז"ל, ר' חיים עטר ועוד.

34. אגרות א"י לא. יערי, ע' 131-132.

35. אגרות א"י, ע' 282.

סופם של חבלי הקליטה של העולים היה מותנה בהתגברותם על הבעיות שציינתי, ובראשם, מציאת מקום פרנסה סביר. מהנכון להדגיש כי העדר ידיעת השפה המקומית, הערבית, הכבידה על מקור פרנסה המצוי – המסחר. כך מציין ר' גדליה, מתלמידיו של ר' יהודה החסיד, שללא ידיעת השפה אין לחבריו כל סכוי להצליח במשלוח ידיהם, המסחר הזעיר. וכן ציינו תלמידי הגר"א שבגלל שאין הם יודעים את שפת המקום, פרנסתם קשה וכמעט מנועה. מכאן שחששותיו של בעל תרומת הדשן, ר' ישראל אסרלין, כי לגבי העליה לא"י יש לקחת בחשבון היטב את בעית הפרנסה, היו בתוקף דורות רבים "וגם כי המזונות דחוקים ומצומצמים לשם מאוד, והרווחים קשים".³⁶

מסירות נפש "רוחנית"

בסכום הנושא יש להצביע על בעיות נוספות, אולי שוליות, אך גם בעלות משקל בנדון. עלייתם של אותם גדולי הדורות שהזכרנו היתה גם כרוכה באובדן מעמדם הנכבד בקהל בארצות מוצאם. הרמב"ן ידע שבעליתו עוזב את עמדתו הנעלה בספרד, ועליו בוקנותו, לרכוש לעצמו שוב את מקומו הראוי לו בארץ החדשה. דוגמה נוספת: ר"ע מברטנורא, אחד מרבני הנודעים באיטליה בזמנו מגיע לארץ והיה שם אף לקובר מתים... ובמקום ציבור ניכר של תלמידים ולוקחי תורתו יש לו תלמיד אחד... רא"ג מקיטוב, למדן ידוע ומפורסם בגלות, יושב לו בדד בחברון ויש לו שם רק בנו הקטן ללמדו... גם תלמידי הבעש"ט, גדולי החסידות בדורם וכן תלמידי הגר"א, איבדו את מעמדם של הדרכת אלפי תלמידיהם בחו"ל והסתפקו בהוראה ליחידים בא"י. בעיה רוחנית – מעשית אחרת היתה בעית הדפוס. משאת נפשו של כל גדול שחיבר ספר, היתה להביאו לדפוס. אולם העולים הטיבו לדעת כי הסיכויים לראות את חיבוריהם מודפסים קטנו ביותר. אמנם, במשך תקופות קצרות היה בית דפוס בארץ, בתקופת הזוהר של צפת בכיריה, ובימי ר' ישראל משקלוב בצפת, אך רוב הזמן ואף באותן תקופות לא יכלו בד"כ להדפיס שם. אגב, בגלל מרד הבדואים נהרס הדפוס בצפת, ור' ישראל שהחל שם את הדפסת ה"פאת שולחן" הוצרך להתחיל מחדש... בן דורו, ר' הלל ריבלין מספר גם על מחסור בספרי לימוד ועל צערו שהספרים המועטים שיש לו עליו להשאיל לכל הפונים אליו, בידעו שלא תמיד חוזרים... יוצא שקרוב למאתיים שנה לא היתה כל אפשרות להדפיס ספרים בארץ, וכך נראה שר' חיים עטר במסעו ממרוקו לארץ התעכב בליוורנו, גם, ואולי בעיקר, כדי להדפיס שם את פירושו "אור החיים". ידועה גם שליחותו של "הפרי חדש" מטעם הקהלה הירושלמית, שנוצלה גם להדפסת ספרו באמסטרדם.

³⁶ שמואל קליין, תולדות הישוב היהודי בא"י, ע' 166, מיכאל איש שלום, בצלן של מלכויות, ע' 321 הערה 132.

ללא שיטות חריגות אלו ידע כל ת"ח שעם עלייתו ארצה נסתם הגולל על האפשרות להדפיס את קונטרסיו ההלכתיים והמדרשיים. ושוב, גם בכך היתה "מסירות נפש" אם בכל זאת החליט לעלות, כשהוכיח שלמרות הכל עלייתו חשובה לו מכל חישוב אחר, חומרי ואף רוחני.

למרות ש"ניטלה מאתנו כל עיקר האפשרות לקיומה של מצוה חמורה זו בשלמותה"³⁷, קלטו גדולי הדורות את הקולות הפנימיים הקוראים לציון, והתגברו על המכשולים הרבים. אין לך דור שלא עלו מראשיו לארץ חמדה, התגברו על המעכבים את עלייתם, עשו את דרך התלאות בים וביבשה והצליחו להאחו בארץ.

במסירות נפשם שמרו על הקשר החי, הרוחני והמעשי בין ארץ הקודש לבין התפוצות. אמנם "נתרחקנו מעל אדמתנו", אך בכוחות עליונים נשתמרה הזיקה, עד אשר "בפקודת מסבב־הסיבות ב"ה הלכו ונסתלקו המחסומים ונתבטלו המחיצות, שהיו בינינו לבין ארצנו" עד אשר "זכינו במפלאות ד' ומשפט צדקו, לכל שכולו של קץ הגלות שלפי חז"ל (סנהדרין צח)".³⁸

37. לנתיבות ישראל, א, למרן רצ"י זצ"ל, ע' 177.

38. שם, ע' 118.

